

Opponensi vélemény

Müller Róbert,

Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta

című akadémiai doktori értekezéséről

Keszthely-Fenékpuszta a magyar régészet egyik emblemikus lelőhelye. Nemcsak azért, mert Lipp Vilmos vezetésével, több mint 125 évvel ezelőtt itt történt az egyik első, a magyarországi népvándorlás kori régészetet megalapozó feltárás, hanem mert az azóta is folyamatosan zajló kutatások nyomán egy különös jelentőségű, történeti korszakok határán átívelve használt lelőhely-együttes körvonala bontakozott ki, mely Pannonia késő római kori település szerkezete és története szempontjából is meghatározó fontosságú. A feltárások nyomán egyre bővülő topográfiai kép középpontjában a késő római kori erőd áll, védműveivel és belső épületeivel, ezt egészítik ki az erőd egykori lakosságának temetői. Az egyre teljesebbé váló topográfiai kép egyre jobb esélyt ad arra, hogy a nagy régészeti és történeti kérdések ne maradjanak megválaszolatlanul: így többek között a késő római kori erőd építéstörténete, a római népesség továbbélése a provincia feladását követően, s a későbbi erőd lakók kapcsolatai és régészeti hagyatékuk származásának vizsgálata. Késő római kori és népvándorlás kori lelőhely kutatását hazánkban talán soha ekkora és ilyen hosszantartó figyelem nem kísérte. A nemzetközi érdeklődést, pedig jól mutatja, hogy a témával kapcsolatban rendszeresen állást foglal a külföldi kutatás is. Ezt igazolja a 2006-ban „Kontinuität und Migration in und um Keszthely-Fenékpuszta ab der Spätantike bis zum 9. Jahrhundert” címmel létrehozott német-magyar projekt is. A tudományos vállalkozás egyik célkitűzése – a korszerű módszerekkel történő új kutatások mellett – a korábbi feltárások leletanyagának modern feldolgozása és sorozatban történő közzlése. A publikáció sorozat a déli erődfal előtti, „*extra muros*” elhelyezkedő, kiterjedt temetkezési sáv feldolgozásával kezdődött. A „Castellum Pannonicum Pelsonense” sorozat első köteteként jelent meg a „Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta” című munka, Müller Róbert tollából.

A disszertáció témájául szolgáló kötet a feltárások megkezdésétől, 1885-től egészen az 1999/2000-ben végzett ásatásokig tekinti át a déli erődfal előtti sírmező kutatását, melynek külön értéket ad, hogy a szerző, az 1970-es évek elejétől bekapcsolódva a munkába, maga is évtizedeken át részese volt a feltárásnak. Ásatási tapasztalatai, megfigyelései, pótolhatatlan

helyismerete valamint eddigi tudományos munkássága megkerülhetetlenné teszik személyét a téma feldolgozásában. A Keszthely-fenékpusztai lelőhellyel a szerző kapcsolata nemcsak tudományos, hanem – ahogy a munka előszavában erről maga vall – személyes, s az erőd kutatása végig kísérte hosszú szakmai pályafutását.

A nyomtatott mű 348 oldalon, 1489 lábjegyzet, 101 rajzos tábla, 24 fotó és 6 elterjedési térkép segítségével tárgyalja a témát. (A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy a kötetben három, más szerzők tollából származó, a leletanyag értékelése szempontjából fontos kiegészítő tanulmány is helyet kapott, melyek azonban nem tekinthetők a disszertáció részének.) A disszertáció szerkezete világos, jól tagolt, a temetőpublikációk hagyományos, kidolgozott logikája mentén halad. Rövid bevezető részt követően, mely a feltárások előzményét és lefolyását mutatja be, kronológiai sorrendben tekinti át a feltárási szakaszokat, majd az értékelő rész következik. Ennek elején áll a sírmező tagolt topográfiáját bemutató fejezet, majd a temetkezési szokások elemzése és a temetkezésmódok bemutatása következik, melyet a leletanyag értékelése követ. A munka végén „A temetők datálása és interpretációja” című fejezet három nagyobb kérdéskört dolgoz fel: a késő római kori temetők és az erőd építése, a kontinuitás és a Keszthely-Kultúra korai szakasza, végül a Karoling-kori temetők kérdése. Opponensi véleményem, kutatási területemnek megfelelően, elsősorban az értekezésnek a késő római korszak temetőit, leletanyagát vizsgáló, illetve a késő római kori népesség továbbélésének kérdését tárgyaló részeit érinti.

A munka első része a régészeti forrásközlő, a következtetések levonását megalapozó fejezetek sora, a temetkezések leírása. A disszertáció több mint felét kitevő, terjedelmes fejezet, a déli városfal előtti sírmező több mint 1000 sírját közli (12. old.: legalább 1094 sír, 152. old.: 1099 sír, a tézisek 4. oldalán: 1100 sír). Az egységes szerkezetben, a feltárás kronológiai rendjében közölt anyagról minden lehetséges adatot szerepeltet, ami érdemi információt szolgáltat az egyes temetkezésekről. A korábbi feltárásokból származó sírok közlése igazi adatmentés, jelentős kutatómunkával járt, sokszor ásatási naplók homályos bejegyzéseiből kellett a szerzőnek a szükséges alapadatokat (irányítás, mélység, a sírgödör mérete, a csontváz állapota, helyzete, a nem meghatározása, a sírmellékletek leírása, helyzete) kinyernie. Minden sírleírás végén – ahol ezt a szerző lehetségesnek tartotta - szerepel datálás, elsősorban a mellékletek alapján, de számos esetben vállalkozik melléklet nélküli sírok korszakhoz sorolására is, temetkezési szokások (pl. kőpakolásos rítus) vagy a csontváz állapota alapján is. A datálás egyébként az esetek többségében már interpretált, sírhorizonthoz való besorolást

jelent. A sírhorizontokat a „Bevezető” fejezetben előre meghatározott, három nagy korszakhoz köti. 1. a késő római kor (helyenként a „későantik” kifejezés alkalmazásával), mely a 4. századtól az 5. század első harmadáig, feléig tartó időszakot öleli fel, 2. a Keszthely-kultúra korai szakasza, a 6. század utolsó harmada és a 7. század első harmada közötti időszak, 3. a Karoling-korszak, a 9. század második felétől kezdődően. A síroknak a nagy sírhorizontokhoz, interpretáció alapján történő besorolása, egyfelől megkönnyíti a temető időrendi képének felrajzolását, ugyanakkor nehezíti a kronológia árnyalását.

A szerző az értékelést „A temetők topográfiája” című fejezettel kezdi, amely általában a temetőelemzéseket követően tárgyalt téma. Jelen esetben azonban indokolt a téma kiemelése, tekintettel arra, hogy a további elemzés szempontjából kulcskérdés, hogy a déli erődfal előtti sírmezőt egyetlen, de összetett, részekből álló temetőként, vagy több, egymástól függetlenül használt temetőként értelmezi. A feltárások nyomán felszínre hozott temetőrészek összetartozása már a kutatás korai fázisában vitatott volt. A szerző által végzett kutatóárkos feltárások azonban egyelőre alátámasztják a több-temetős verziót, ugyanis a feltárt részek között több tíz, sokszor 40-50 méteres sír nélküli sávokat tapasztalt. A bizonyosan egy temetőt alkotó, azonos időszakban használt sírcsoportok között – személyes tapasztalatom szerint is - a római és a késő római időszak reguláris temetőiben ennél jóval kisebb távolságok vannak. A szerző a temetők közötti jelentős üres sávok, valamint a kor szerinti sírhorizontok alapján összesen hat temetőt különít el. Ha megvizsgáljuk a temető térképet szinte bizonyos, hogy a sírok a déli erődfal előtt két nagyobb, kelet-nyugati irányú zónában helyezkedtek el. A szerző a faltól távolabbi, 100 méterre elhelyezkedő zónában három, nagyjából azonos korú (késő római kori) temetőt különít el (I.-III.), melyek közül kettő, a Lipp-féle sírok (benne egy jelentős csoporttal, mely a Keszthely-kultúra korai szakaszához tartozott) és az erődből dél felé kivezető út keleti oldalán feltárt temető pontos helyzete tisztázatlan. Nagyobb biztonsággal, a szuperpozíciós esetek tanúságát felhasználva különíthető el az erődfal melletti 20-30 méter széles sávban elhelyezkedő, a leletanyag alapján különböző korú sírhorizontokat tartalmazó temetkezési zóna. A IV. temető késő római kori sírjai fölé, a déli kaputól nyugatra az V. temetőnek, a Keszthely-kultúra korai szakaszához tartozó sírjai kerültek, míg a VI. temetőt a Karoling-korban a déli kapu két oldalán nyitották. (A szerző utal egy VII. temetőre is, mely a déli erődfal keleti sarkától 200 méterre, délre helyezkedett el. Ennek a temetőnek a vizsgálata azonban nem a disszertáció témája.) A temetők – a szerző szerint is csak feltételezett - lehatárolása azonban egyelőre, a részben hiányzó temetőtérképekkel, a csak részlegesen, s zömmel kutatóárkok segítségével, kisebb részben összefüggő felületben feltárt

temetőkre vonatkozólag, csupán előre mutató munkahipotézisnek tekinthető. A temetők kiterjedését célzó kutatóárkos feltérési metódus alapján a temetkezések rendjét sem lehet egyelőre pontosan követni. A szerző e tekintetben azonban néhány fontos megfigyelést tett: az érmek tanúsága szerint az erőd déli kapujából kiinduló út nyugati oldalán lévő temető (III.) késő római temetkezései nem az erőd felől, az útról indulnak, hanem - az érmék és egyes tárgytipusok alapján, a 4. század közepén, vagy középső harmadában, - nyugati irányból. Ennek a megállapításnak talán az erőd létesítése és a temetők közötti kapcsolat szempontjából lehet jelentősége.

A temetők feldolgozásával kapcsolatban érdemes annak módszeréről is néhány szót szólni. Az opponensnek hiányérzete támad az értékelő fejezeteket olvasva, hiányoznak a temetőpublikációkban ma már általánosan elterjedt, a statisztikai elemző módszerekhez kapcsolódó alátámasztó táblázatok, illetve ezek grafikonok formájában, vagy térképre vetített vizuális megjelenítése. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a szerző a feldolgozás során bizonyos mértékig használta a statisztika eszközeit, erre mutatnak a szövegközi statisztikai számadatok, az arányokat mutató százalékos megoszlások, valamint a közölt elterjedési térképek. Persze az opponens rögtön több érvet is tud felsorakoztatni annak indokaként, hogy miért mondott le a szerző ezek összeállításáról vagy közléséről. Egyrészt a jelenleg rendelkezésre álló temetőtérképek hiányosak, a felületi feltérások helyének kivételével elemzésre kevésbé alkalmasak. Emellett a korai feltérások sírdokumentációinak **pontatlansága** sem erősíti a statisztikai módszerek eredményes és megbízható alkalmazhatóságát, továbbá a temető jelenlegi feltártságát a szerző mindössze 20%-ra becsüli. Éppen ezért korrekt a fejezetcsoport címe, ugyanis értékelésről (Auswertung) van szó, nem pedig temetőelemzésről (Gräberfeldanalyse).

A temetkezési szokások sok szempontú értékeléséből a szerző csak néhány fontosabb megfigyelését, illetve megállapítását emelem ki. Valamennyi vizsgált temetőben jellemző a sírok nyugat-keleti irányítása, ami általános tendencia a késő római korban, ugyanakkor – ahogy ezt a szerző is hangsúlyozza – a fenékpusztai temetőkben feltűnő a nagyfokú egységesség, figyelembe véve a kiterjedt területet, a magas sírszámot és a hosszú használati időszakot. Talán némi magyarázatot adhat erre – elsősorban az erődfal mellett kialakított temetkezési zónában – az erődfal sokáig és messzire látszó, markáns vonulata, mely egyfajta léniaként szolgálhatott. A látszó építészeti elemek figyelembe vétele a sírok kialakításánál megfigyelhető Fenékpusztán pl. az erődfalon belül, a *horreumnál* létesített sírok esetében

(Heinrich-Tamáská – Müller – Straub, 2012. 37.o), vagy távolabbi példát említve, Aquincumban a korábbi *canabae* felhagyott épületei közé ásott sírok esetében. Megfigyeli a szerző továbbá, hogy a padkás sírok egymás közelében helyezkednek el, ami – véleményem szerint – az eltemetettek közötti kapcsolatra utalhat. Hosszan tárgyalja a temetőkben előkerült téglasírok és a sírépítmények típusait, megoszlását. Nem kizárt azonban, hogy ebben a témában a területen nemrégiben készült légifotók és geofizikai vizsgálatok nyomán új eredmények születhetnek. (Heinrich -Tamáska – Müller – Straub 2012, 33-34.) Különleges, figyelemreméltó eredményre jut a szerző a melléklet nélküli sírok egy csoportjának vizsgálata során. A melléklet nélküli sírokban fekvő csontvázak egy része a környezetében, azonos talajban lévő más csontvázakhoz képest sokkal rosszabb állapotban volt. Ugyanezt tapasztalta a Keszthely-kultúra korai szakaszára datálható mellékletű, fakoporsós temetkezések esetében is. Publikált párhuzamok alapján a szerző a fakoporsóról a csontokra áterjedő könnyező fagombafertőzéssel magyarázza a jelenséget, mely néhány kivételtől eltekintve valamennyi korai Keszthely-kultúrához tartozó temetkezésre jellemző volt.

A leletanyag értékelésével foglalkozó fejezetek a szerző széles körű anyagismeretét bizonyítják, a késő római kortól a népvándorlás kor végéig. A leletanyagot típusok szerint, s ezen belül korszakokhoz rendelve közli. Az egyes tárgycsoportok ismertetését bőséges jegyzetanyag támogatja. A leletanyag vizsgálatát az érmekekkel kezdi, hangsúlyozva az érmek *terminus post quem* keltező értékét. A temetőkből származó több mint másfélezer érem túlnyomó többsége II. Constantius és I. Valentinianus uralkodása közötti időszakra tehető, s zömmel a késő római kori sírokból származik. Egyaránt részletesen tárgyalja az egyes korszakok jellegzetes, gyakori viseleti tárgyait és ritkán előforduló leleteit. Ritka, de nem egyedülálló lelet a svasztika-fibula, mely Fenékpusztán egy, a Keszthely-kultúrához köthető női sírból, valamint egy szórványleletből ismert. Használata a 2. század közepe után indult, de a 3.-4. században is viselték. Római környezetben azonban elsősorban a rajnai és a dunai limes mentén, a katonaság körében volt kedvelt. Ugyancsak különleges leletnek számít a fenékpusztai temetők leletanyagában a szegelt cipő, mindössze három sírból került elő, melyek közül kettő női sír volt. A késő római kori temetőkben ritka lelet azonban a limes mentén, Aquincumban, a katonaváros északi temetőjében, a temető szélén elhelyezkedő sírcsoport hat férfisírjából került elő, egyikükben egy 4. századi katonai öv vereteivel. Ez arra utal, hogy a szegekkel kivert talpú cipő még ebben az időszakban is része lehetett a katonai viseletnek. A Budapest-Gazdagréten feltárt késő római kori temető egyik férfisírja ugyancsak szegelt cipőt tartalmazott.

A Keszthely-fenékpusztai temetők késő római kori kerámia edénymellékletei kevésbé változatosak, mint a provincia többi temetőjének anyaga, ezzel szemben az üvegek mennyiségben - és egy-egy különleges darab esetében - minőségben is felülmúlják az anyagedényeket. Az üvegedények sokszor rossz megtartásuk miatt a feltárást követően megsemmisültek. A leggyakoribb forma a korsó és a pohár, ami a korszak gyakori edénykombinációja.

Az értékelés összefoglaló fejezete a temetők datálását és interpretálását nyújtja. A késő római kori lakossághoz köthetők az erődfaltól távolabb elhelyezkedő temetkezési sáv legkorábbi, többnyire egyrétegű temetői. A szerző szerint e temetőket kis eltéréssel, nagyjából egy időben nyitották, egymás közelében, a sírmellékletek és az éremleletek alapján a 4. század középső harmadában. A külön temetők egyidejű létesítésének indokaként a szerző feltételezi, hogy az erőd építéséhez a provincia más-más területeiről telepítettek be közösségeket, akik saját, különálló temetkezési helyet használtak. Ezt az elképzelést alátámasztja a szerzőnek az a megfigyelése, hogy a III. (általa feltárt és jól megfigyelt) temető használata nem az erőd felől indul, továbbá, hogy a legkorábbi sírok a leletanyag alapján nem a katonasághoz köthetők. Az elmélet további alátámasztásához talán érdemes lenne az egyes temetőkből származó érmek vizsgálata a kibocsátó verdék szempontjából. (A Budapest Gazdagréten elvégzett ilyen jellegű vizsgálat például jól mutatta a temető két csoportjának eltérő kapcsolatrendszerét.) Emellett a kérdés megválaszolásában az antropológiai anyag további, módszeres stroncium-izotóp vizsgálata is segíthet, ahogy azt Fenékpusztá esetében már több ízben eredményesen alkalmazták. (Schweissing 2009, 101-105., Straub 2009, 65.) A temető anyagának értékelése nyomán a szerző az erőd építését a 4. század középső harmadára helyezi, ezzel állást foglal abban a vitában, mely a pannoniai belső erődök sorába tartozó fenékpusztai erőd építésének ideje körül kialakult.

A késő római kor későbbi fázisában kerül sor, már az erőd déli falának védelmében történő temetkezési sáv kialakítására. Míg az erődtől távolabbi temetőket legkésőbb az 5. század közepén felhagyták, az erődfalnál lévő temető használatát az 5. század végéig, a 6. század elejéig feltételezi. Ide sorolja a temetkezési zóna valamennyi, jó megtartású csontvázat tartalmazó, melléklet nélküli sírját. Ez a temetkezési zóna már többretegű, a késő római kori sírokra kerültek a Keszthely-kultúra korai szakaszának az avar honfoglalást követő temetkezései, 568 és 630 között. A temetkezések száma a korábbi időszakhoz képest jelentősen megnő, amelyet a szerző egyértelműen az új jövevények megjelenésével magyaráz,

s ezzel a szerző egy újabb, ezúttal a Keszthely-kultúra kialakulása körül kibontakozott vitában foglalt állást az erőd déli temetőinek vizsgálata nyomán.

Összegezve:

Müller Róbert a Keszthely-fenékpusztai erőd déli fala előtti temetőkről írott doktori értekezése nemcsak alapos forrásközlés, s nemcsak a további temetőkutatások megalapozása, hanem egy hosszú kutatási korszak eredményeit összegző, s és a korszak sokat vitatott történeti kérdéseinek megválaszolását elősegítő munka. Müller Róbert doktori értekezését elfogadom és javaslom számára a Magyar Tudományos Akadémia doktora cím megítélését.

Budapest, 2013. május 30.

Zsidi Paula PhD